

Citation:

Cychnerski, T. (2018). Morfonologia tematu rumuńskich derywatów paradygmatycznych. Alternacje i ich funkcje. *Slavia Meridionalis*, 18. <https://doi.org/10.11649/sm.1678>

Tomasz Cychnerski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Morfonologia tematu rumuńskich derywatów paradygmatycznych. Alternacje i ich funkcje¹

Derywacja paradygmatyczna jest w języku rumuńskim jednym z podstawowych procesów słowotwórczych, determinującym z pewnością aż kilka tysięcy leksemów. Interesujące jest, jakimi wykładnikami formalnymi dysponuje rumuński dla tego typu derywacji o tak dużym zasięgu. Jest rzeczą oczywistą, że szczególnie ważne będą w tym wypadku wszelkie zjawiska morfologiczne, głównie morfonologiczne, obejmujące sam temat słowotwórczy. Przedstawione niżej dane i wypływające z nich wnioski mają właśnie na celu wyodrębnienie środków formalnych właściwych dla derywacji paradygmatycznej i wskazanie pełnionych przez nie funkcji. Dane, o których mowa, zostały uzyskane w wyniku

¹ Artykuł powstał w ramach realizacji projektu „Konfrontacja słowotwórcza języków bałkańskich”, sfinansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, nr UMO-2013/09/B/HS2/02778. Kierownik projektu: prof. dr hab. Viara Maldjieva.

This work was supported by a grant from National Science Centre in Poland (no. UMO-2013/09/B/HS2/02778).

Competing interests: no competing interests have been declared.

Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License (creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/), which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. © The Author(s) 2018.

analizy prawie dwóch tysięcy derywatów paradygmatycznych, podzielonych na klasy według kilku istotnych właściwości fleksyjnych, morfotaktycznych i morfonologicznych wyrazu motywującego i tematu słowotwórczego. Układ dalszych rozważań ma w dużym stopniu odzwierciedlać dokonany wcześniej podział.

Warto tutaj zaznaczyć, że poruszona w niniejszym artykule tematyka nie jest całkowicie nieznaną językoznawstwu rumuńskiemu. Wiele cennych elementów do wiedzy o tym przedmiocie wniósł w swoich pracach Andrei Avram, przede wszystkim w artykule *Aspecte morfonologice ale derivării regresive* (Avram, 2013, s. 92–97). Z całą pewnością, jego bardzo szczegółowa analiza fonologicznych, głównie, aspektów kilku alternacji zachodzących w tematach wybranych derywatów wyjaśnia skutecznie istotne, choć nieujawnione w punkcie 5. niżej, problemy derywacji wstecznej.

*

1. Do derywatów paradygmatycznych zaliczyć można w pierwszym rzędzie leksemy, dla których zmiana paradygmatu podlega określonej regularności. Stanowi je duża klasa przysłówków pochodzących od przymiotników niederywowanych (np. *încet* ‘powoli’ ← *încet* ‘powolny’; *rar* ‘rzadko’ ← *rar* ‘rzadki’; *corect* ‘poprawnie’ ← *corect* ‘poprawny’), wiele rzeczowników, głównie rodzaju nijakiego², wywiedzionych od przymiotników sufiksalnie niederywowanych (np. *negru* rz.n.³ ‘czerni’ ← *negru* ‘czarny’; *larg* rz.n. ‘szerokość’ ← *larg* ‘szeroki’; *întreg* rz.n. ‘całość’ ← *întreg* ‘cały’), bardzo liczna klasa przymiotników wywodzonych od imiesłowowego tematu czasownikowego (np. *pierdut* ‘zgubiony’ ← *a pierde* ‘gubić’: *pierdut* imiesł.; *obosit* ‘zmęczony’ ← *a (se) obosi* ‘męczyć (się)’: *obosit* imiesł.; *ascuns* ‘ukryty’ ← *a (se) ascunde* ‘ukrywać (się)’: *ascuns* imiesł.).

Formy imiesłowowe, zresztą, często bywają podstawą całych serii derywatów przymiotnikowych i rzeczownikowych (jak to jest w przypadku chociażby:

² Zgodnie z tradycją i wciąż dominującą koncepcją istnienia w języku rumuńskim relewantnej kategorii morfologicznej „rodzaj nijaki”, używany w tym artykule będzie termin „rzeczownik rodzaju nijakiego” w celu ułatwienia ewentualnych odniesień do literatury przedmiotu (choć wiele argumentów przemawia za tym, żeby tzw. rzeczowniki rodzaju nijakiego traktować jako rzeczowniki heterogeniczne).

³ Część mowy będzie podawana dalej w skrócie przy derywacie i przy wyrazie fundującym, gdy kontekst nie pozwoli na jednoznaczne jej określenie.

uscat przym. ‘wysuszony, suchy’, rz.n. ‘(suchy) łąd’ ← *a usca* ‘suszyć’: *uscat* imiesł.; *întors* przym. ‘taki, który wrócił’, rz.n. ‘powrót’ ← *a întoarce* ‘wracać’: *întors* imiesł.; *iubit* przym. ‘kochany’, rz.m. ‘kochanek’ ← *a iubi* ‘kochać’: *iubit* imiesł.), czy też przymiotnikowych i wtórnie przysłówkowych (np. *decis* przysł. ‘zdecydowanie’ ← *decis* przym. ‘zdecydowany’ ← *a decide* ‘decydować’: *decis* imiesł.; *deschis* przysł. ‘otwarcie’ ← *deschis* przym. ‘otwarty’ ← *a deschide* ‘otwierać’: *deschis* imiesł.; *detaliat* przysł. ‘szczegółowo’ ← *detaliat* przym. ‘szczegółowy’ ← *a detalia* ‘wyszczególniać’: *detaliat* imiesł.). Cechą wspólną łączącą wszystkie te derywaty jest, oczywiście, utrzymanie morfonologicznej integralności budowy tematu. Derywacja opiera się tu więc wyłącznie na zmianie paradygmatu fleksyjnego.

2. Zachowanie morfonologicznej integralności budowy tematu właściwe jest również dla rzeczownikowych derywatów paradygmatycznych męskich i nijakich pochodzących od przymiotników, które w swojej strukturze morfotaktycznej mają już sufiksy słowotwórcze. I w ich przypadku, decydująca dla derywacji będzie tylko zmiana paradygmatu fleksyjnego.

Dla obu klas rodzajowych charakterystyczne są podstawy przymiotnikowe zawierające sufiksy *-tor[ø]*⁴, *-eț[ø]*, *-os[ø]*, *-el[ø]*, *-uț[ø]*, *-ar[ø]*, *-atic[ø]*, *-ant[ø]*, *-ier[ø]* (np. *arzător* rz.n. ‘palnik’ ← *arzător* ‘płonący’; *acaparator* rz.m. ‘zachłanny’ ← *acaparator* przym. ‘zachłanny’; *albeț* rz.n. ‘biel’ ← *albeț* ‘białawy’; *iubeț* rz.m. ‘kochliwy’ ← *iubeț* przym. ‘kochliwy’; *focos* rz.n. ‘zapalnik’ ← *focos* ‘płomienny’; *bisericos* rz.m. ‘nabożnisz’ ← *bisericos* ‘nabożny’; *tulburel* rz.n. ‘młode (mętne) wino’ ← *tulburel* ‘mętrawy’; *bătrânel* rz.m. ‘staruszek’ ← *bătrânel* ‘stareńki’; *inelar* rz.n. ‘palec serdeczny’ ← *inelar* ‘pierścieniowy; pierścionkowy’; *fugar* rz.m. ‘zbieg’ ← *fugar* ‘zbiegły’; *iernatic* rz.n. ‘zimowisko’ ← *iernatic* ‘zimowy’; *flușturatic* rz.m. ‘lekkoduch’ ← *flușturatic* ‘lekkomyślny’; *conservant* rz.n. ‘konserwant’ ← przym. ‘konserwujący’; *ofertant* rz.m. ‘oferent’ ← *ofertant* ‘oferujący’; *bilanțier* rz.n. ‘księga bilansów’ ← *bilanțier* ‘bilansowy’; *restanțier* rz.m. ‘student z zaległościami zaliczeniowymi’ ← *restanțier* ‘zalegający’).

W klasie rzeczowników rodzaju męskiego występują ponadto podstawy z sufiksami: *-aci[ø]*, *-ean[ø]*, *-ișor[ø]*, *-ist[ø]*, *-aș[ø]*, *-uș[ø]*, *-ez[ø]*, *-gi[u]*, *-nic[ø]*,

⁴ Ekonomia opisu nie pozwala na przedstawianie w tym artykule wszystkich wyodrębnionych wariantów afiksalnych. Oczywiście, dotyczy to w szczególności takich morfów, które nie wnoszą niczego istotnego do poruszanej problematyki, ani nie wykazały relewancji w toku przeprowadzonej analizy, np. *-tor* i *-ător*, z jednej strony, czy też *-ciu* i *-giu*, z drugiej.

-ior[∅], -man[∅], -at[∅], -ard[∅], -eș[∅], -cios[∅], -ac[∅], -olan[∅], -ios[∅], -bil[∅], -ot[∅], -olet[e] (np. *sugaci* ‘osesek’ ← *sugaci* ‘ssący’; *ardelean* ‘Siedmiogrodzianin’ ← *ardelean* ‘siedmiogrodzki’; *albișor* ‘ukleja biała’ ← *albișor* ‘bielutki’; *fracționist* ‘rozłamowiec’ ← *fracționist* ‘rozłamowy’; *băștinaș* ‘tubylec’ ← *băștinaș* ‘tubylczy’; *bătăuș* ‘zawadiaka’ ← *bătăuș* ‘zawadiacki’; *berlinez* ‘berlińczyk’ ← *berlinez* ‘berliński’; *zurbagiu* rz.m. ‘awanturnik’ ← *zurbagiu* przym. ‘awanturnik’; *colhoznic* ‘kołchoźnik’ ← *colhoznic* ‘kołchozowy’; *roșior* ‘czerwony ułan’ ← *roșior* ‘czerwoniutki’; *grafoman* ‘grafoman’ ← *grafoman* ‘grafomański’; *ciumat* rz.m. ‘chory na dżumę’ ← *ciumat* przym. ‘zadzumiony’; *ifosard* rz.m. ‘ważniak’ ← *ifosard* przym. ‘ważniak’; *leneș* ‘leń’ ← *leneș* ‘leniwy’; *necredincios* rz.m. ‘niewierzący’ ← *necredincios* przym. ‘niewierzący’; *prostănac* ‘głupek’ ← *prostănac* ‘głupkowaty’; *prostolan* ‘głupek’ ← *prostolan* ‘głupkowaty’; *romanțios* ‘romantyk’ ← *romanțios* ‘romantyczny’; *selecționabil* rz.m. ‘(element) dobieralny’ ← *selecționabil* przym. ‘dobieralny’; *tokiot* ‘tokijczyk’ ← *tokiot* ‘tokijski’; *tontolete* ‘głupek’ ← *tontolete* ‘głupkowaty’).

Podstawy mające w strukturze także przyrostki -i[u], -esc[∅], -al[∅], -cior[∅], wyznaczają klasę rzeczowników nijakich (np. *purpuriu* ‘purpura’ ← *purpuriu* ‘purpurowy’; *boieresc* ‘pańszczyzna bojarska’ ← *boieresc* ‘bojarski’; *săptămânal* ‘tygodnik’ ← *săptămânal* ‘tygodniowy’; *groscior* ‘warstwa śmietany na mleku’ ← *groscior* ‘grubiutki’).

3. W odróżnieniu od męskich i nijakich, paradygmatyczne rzeczownikowe derywaty odprzymiotnikowe i odrzeczownikowe żeńskie mają nieco odmienną już charakterystykę morfologiczną i morfonologiczną ze względu na nacechowane końcówki fleksyjne -ă, -e, które mogą determinować alternacje w budowie sufiksów słowotwórczych zawartych w morfotaktycznej strukturze podstawy. Te zmiany morfonologiczne dotyczą niemalże wyłącznie akcentowanych /e/ i /o/ w sylabie poprzedzającej końcówkę.

I tak, w podstawach zarówno rzeczownikowych, jak i przymiotnikowych, obecne są sufiksy -an[∅], -ar[ă] (-ar[∅]), -ic[∅], -nic[∅], -os[∅], -tor[∅], które w żeńskich derywatach przyjmują postać, kolejno, -an[ă], -ar[ă], -ic[ă], -nic[ă], -oas[ă], -toar[e] (np. *codană* ‘dziewczynka z warkoczami’ ← *codan* przym. ‘ogoniasty’; *bețivană* ‘pijaczka’ ← *bețivan* rz.m. ‘pijak’; *mulgară* ‘dojna krowa’ ← *mulgară* przym. ‘dojna’; *corturară* ‘koczownicza’ ← *corturar* rz.m. ‘koczownik’; *leucoreică* ‘chora na białe upławy’ ← *leucoreic* przym. ‘dotyczący białych upławów’; *bunică* ‘babka’ ← *bunic* rz.m. ‘dziadek’; *dosnică* ‘słomian (zwisający)’ ← *dosnic* przym. ‘odosobniony’; *colhoznică* ‘kołchoźnica’ ← *colhoznic* rz.m.

‘kołchoźnik’; *bărboasă* ‘sobietrawka’ ← *bărbos* przym. ‘brodaty’; *bisericoasă* ‘nabożnisia’ ← *bisericos* rz.m. ‘nabożniś’; *alergătoare* ‘biegun’ ← *alergător* przym. ‘biegnący’; *aducătoare* ‘roznosicielka’ ← *aducător* rz.m. ‘roznosiciel’).

W podstawach wyłącznie rzeczownikowych występują sufiksy *-aci[ø]*, *-and[ø]*, *-ant[ø]*, *-ard[ø]*, *-arnic[ø]*, *-aș[ø]*, *-at[ø]*, *-atic[ø]*, *-ăcios[ø]*, *-ăreț[ø]*, *-bil[ø]*, *-ean[ø]*, *-er[ø]*, *-eș[ø]*, *-eț[ø]*, *-ez[ø]*, *-gi[u]*, *-ian[ø]*, *-ier[ø]*, *-ios[ø]*, *-ist[ø]*, *-ișor[ø]*, *-man[ø]*, *-oi[ø]*, *-olan[ø]*, *-or[ø]*, *-ot[ø]*, *-uș[ø]*, *-uț[ø]*, które w budowie derywatów żeńskich przekładają się odpowiednio na morfy o postaci: *-ac[e]*, *-and[ă]*, *-ant[ă]*, *-ard[ă]*, *-arnic[ă]*, *-aș[ă]*, *-at[ă]*, *-atic[ă]*, *-ăcioas[ă]*, *-ăreăț[ă]*, *-bil[ă]*, *-ean[ă]*, *-er[ă]*, *-eș[ă]*, *-eăț[ă]*, *-ez[ă]*, *-gi[e]*, *-ian[ă]*, *-ier[ă]*, *-ioas[ă]*, *-ist[ă]*, *-ișoar[ă]*, *-man[ă]*, *-oai[e]*, *-olan[ă]*, *-oar[e]*, *-ot[ă]*, *-uș[ă]*, *-uț[ă]* (np. *dreptace* ‘praworęczna’ ← *dreptaci* rz.m. ‘praworęczny’; *masterandă* ‘magistrantka’ ← *masterand* rz.m. ‘magistrant’; *mimantă* ‘(kobieta) mim’ ← *mimant* rz.m. ‘mim’; *ifosardă* ‘ważniaczka’ ← *ifosard* rz.m. ‘ważniak’; *ulițarnică* ‘latawica’ ← *ulițarnic* rz.m. ‘łazęga, latawiec’; *băștinașă* ‘tuziemka’ ← *băștinaș* rz.m. ‘tuziemiec’; *ciumată* ‘zadżumiona’ ← *ciumat* rz.m. ‘zadżumiony’; *flușturistică* ‘trzpiotka’ ← *flușturistic* rz.m. ‘trzpiot’; *mâncăcioasă* ‘(kobieta) żarłok’ ← *mâncăcios* rz.m. ‘żarłok’; *cântereată* ‘śpiewaczka’ ← *cântereț* rz.m. ‘śpiewak’; *selecționabilă* ‘wybieralna’ ← *selecționabil* rz.m. ‘wybieralny’; *ardeleană* ‘Siedmiogrodzianka’ ← *ardelean* rz.m. ‘Siedmiogrodzianin’; *gunoieră* ‘śmieciara’ ← *gunoier* rz.m. ‘śmieciarz’; *leneșă* ‘(kobieta) leniuch’ ← *leneș* rz.m. ‘leniuch’; *drumeață* ‘(kobieta) wędrowiec’ ← *drumeț* rz.m. ‘wędrowiec’; *olandeză* ‘Holenderka’ ← *olandez* rz.m. ‘Holender’; *calamburgie* ‘kalamburzystka’ ← *calamburgiu* rz.m. ‘kalamburzysta’; *caucaziană* ‘mieszkanca Kaukazu’ ← *caucazian* rz.m. ‘mieszkaniec Kaukazu’; *cabanieră* ‘pracowniczka schroniska’ ← *cabanier* rz.m. ‘pracownik schroniska’; *romanțioasă* ‘romantyczka’ ← *romanțios* rz.m. ‘romantyk’; *șahistă* ‘szachistka’ ← *șahist* rz.m. ‘szachista’; *verișoară* ‘kuzynka’ ← *verișor* rz.m. ‘kuzyn’; *hoțomană* ‘kanciarą’ ← *hoțoman* rz.m. ‘kanciarz’; *omoaie* ‘babsztyl’ ← *omoi* rz.m. ‘chłopisko’; *prostolană* ‘głupia’ ← *prostolan* rz.m. ‘głupi’; *dirijoare* ‘dyrygentka’ ← *dirijor* rz.m. ‘dyrygent’; *tokiotă* ‘tokijka’ ← *tokiot* rz.m. ‘tokijczyk’; *bătăușă* ‘(kobieta) zawadiaka’ ← *bătăuș* rz.m. ‘zawadiaka’; *drăguță* ‘milutka’ ← *drăguț* rz.m. ‘milutki’).

Z kolei, tylko w podstawach przymiotnikowych mamy do czynienia z sufiksami *-ă[u]*, *-el[ø]*, *-esc[ø]*, *-ior[ø]*, *-iș[ø]*, *-neaț[ă]* (*-neț[ø]*), *-oaic[ă]*, realizowanymi w derywowanych rzeczownikach rodzaju żeńskiego jako *-ă[ie]*, *-ea[ø]*, *-easc[ă]*, *-ioar[ă]*, *-iș[ă]*, *-neaț[ă]*, *-oaic[ă]* (np. *molâie* ‘ślamazara’ ← *molău* ‘rozlaży’; *albăstrea* ‘chaber’ ← *albăstrel* ‘białawy’; *ungurească* ‘(węgierski) taniec

ludowy' ← *unguresc* 'węgierski'; *roşioară* 'krasnopiórka' ← *roşior* 'czerwoniutki'; *costişă* 'stok' ← *costiş* 'pochyły'; *fâşneată* 'spryciara' ← *fâşneată* 'temperamentna'; *nătăroaică* 'głupia baba' ← *nătăroaică* 'głupia'), przy czym ten ostatni afiks występuje wyłącznie w żeńskich formach wyrazowych tylko w jednej i tej samej postaci *-oaic[ă]*.

3.1. Zachodzące w procesie derywacji alternacje właściwe dla tej klasy rzeczowników to dwie dyftongizacje⁵ /o/ ~ /oa/, /e/ ~ /ea/ oraz redukcja spółgłoskowa /l/ ~ ∅. Obie dyftongizacje są częstym i ważnym zjawiskiem w systemie morfonologicznym języka rumuńskiego. Pojawiająca się tu redukcja nie jest też bynajmniej czymś rzadkim, wpisuje się bowiem w serię redukcji sonantów wygłosowych (/n/ ~ ∅, /r/ ~ ∅, /l/ ~ ∅), charakterystycznych dla istotnego frekwencyjnie słownictwa rodzimego. Samogłoskowe człony monofonematyczne występują przed fleksyjnymi końcówkami zerowymi, zaś dyftongi – w pozycji akcentowanej przed samogłoskowymi końcówkami (żeńskimi) *-ă, -e*. Wygłosowy sonant boczny ulega redukcji po akcentowanym afiksalnemu dyftongu, kiedy brak jest pozytywnie realizowanej końcówki fleksyjnej. Alternacje, o których mowa, mają miejsce tylko w strukturze allomorfów sufiksalnych, układających się w następujące pary: (a) *-os[∅] ~ -oas[ă]*; (b) *-tor[∅] ~ -toar[e]*; (c) *-(ă)cios[∅], -ios[∅] ~ -(ă)cioas[ă], -ioas[ă]*; (d) *-ăreţ[∅], -eţ[∅] ~ -ăreaţ[ă], -eaţ[ă]*; (e) *-işor[∅] ~ -işoar[ă]*; (f) *-oi[∅] ~ -oai[e]*; (g) *-or[∅] ~ -oar[e]*; (h) *-ea[∅] ~ -el[∅]*; (i) *-esc[∅] ~ -easc[ă]*; (j) *-ior[∅] ~ -ioar[ă]*. Złożona z trzech par, seria (c) może być bez wątpienia traktowana w wielu wypadkach jako zbiór wariantów tego samego morfemu. To samo dotyczy serii (d), złożonej z dwóch par morfów.

Z przedstawionych tu faktów wynika jasno, że dyftongizacje w budowie rzeczownikowych żeńskich derywatów paradygmatycznych, utworzonych od rzeczowników, pełnią funkcję przynajmniej wskaźnika zmian morfolologicznych. Niektóre słowotwórcze koncepcje teoretyczno-metodologiczne będą w stanie, natomiast, uznać dyftongizacje o tym zasięgu wprost za składniki złożonych formantów paradygmatyczno-alternacyjnych. Te same dyftongizacje, a przede wszystkim redukcja sonantu bocznego, są jednak co najwyżej wskaźnikami zmian morfolologicznych (słowotwórczych) wtedy, gdy

⁵ Dyftongizacje w rumuńskim są właściwie dyftongizacyjnym podtypem obniżenia obok podtypu obniżenia monofonematycznego, np. /e/ ~ /ea/, /o/ ~ /oa/, /u/ ~ /oa/ obok /e/ ~ /a/, /e/ ~ /ə/, /ə/ ~ /a/. W konsekwencji, są one przeciwieństwem, najczęściej symetrycznym, monoftongizacji, czyli monoftongizacyjnego podtypu podwyższeń, np. /e/ ~ /ea/ wobec /ea/ ~ /e/; /o/ ~ /oa/ wobec /oa/ ~ /o/; /u/ ~ /oa/ wobec /oa/ ~ /u/, itd.

zachodzą w derywacji paradygmatycznej od przymiotników do rzeczowników żeńskich, ponieważ w identycznych kontekstach pojawiają się we fleksji podstaw przymiotnikowych.

4. Bardzo nieliczną grupę stanowią rzeczowniki derywowane od podstaw niezawierających w swej strukturze morfotaktycznej sufiksów słotwórczych, takie jednak, które nie spełniają warunków pozwalających włączyć je do klas derywatów zdefiniowanych wcześniej w punkcie 1. Ze względów oczywistych, wyróżnionych w punktach 2. i 3., bardziej interesujące z punktu widzenia morfonologicznych aspektów słotwórstwa będą rzeczowniki żeńskie, te derywowane od rzeczowników męskich i nijakich, i te wywodzące się od przymiotników.

W przypadku tej niewielkiej klasy kilkudziesięciu rzeczowników, najczęściej obserwowanym faktem jest zachowanie niezmienionej morfonologicznej postaci tematu (np. *sârbă* ‘język serbski’ ← *sârb* przym. ‘serbski’; *scurtă* ‘półkorzuszek’ ← *scurt* przym. ‘krótki’; *nașă* ‘matka chrzestna’ ← *naș* rz.m. ‘ojciec chrzestny’; *osmană* ‘Turczynka’ ← *osman* rz.m. ‘Turek’; *firuță* ‘wiechlina’ ← *firuț* rz.n. ‘ździebelko’). Derywacja tu opisana zasada się jedynie na zmianie paradygmatu fleksyjnego.

Jednakże część derywatów ma budowę wynikającą z alternacji. Dominują tu dwie oboczności dobrze znane rumuńskiemu systemowi morfonologicznemu: (a) palatalizacja⁶ /t/ ~ /ts/ i (b) dyftongizacja, ponownie, /o/ ~ /oa/. Oto – nieliczne (jak i cała grupa derywatów) – przykłady alternacji: (a) *componentă* ‘skład’ ← *component* przym. ‘składowy’; *inaderență* ‘nieprzyczepność’ ← *inaderent* przym. ‘nieprzyczepny’; *ingredientă* ‘ingredienca’ ← *ingredient* rz.n. ‘składnik’; *docență* ‘docentura’ ← *docent* rz.m. ‘docent’; (b) *netoată* ‘głupia (kobieta)’ ← *netot* rz.m. ‘półgłówek’; *strămoașă* ‘prababka’ ← *strămoș* rz.m. ‘pradziadek’; *strănepoată* ‘prawnuczka’ ← *strănepot* rz.m. ‘prawnuk’. Występująca tu dyftongizacja warunkowana jest tak, jak to zostało przedstawione już w punkcie 3.1. Funkcjonalna palatalizacja ma charakter specyficzny: człon nacechowany występuje przed żeńską końcówką fleksyjną -ă przez analogię do całych setek (często współcześnie zapożyczonych) żeńskich form rzeczownikowych zakoń-

⁶ Palatalizacje to najliczniej reprezentowany typ alternacji spółgłoskowych w języku rumuńskim, stanowią bowiem ponad jedną trzecią wszystkich takich alternacji. Najistotniejsze palatalizacje układają się w symetryczne pary z depalatalizacjami, np. /d/ ~ /z/ wobec /z/ ~ /d/, /t/ ~ /ts/ wobec /ts/ ~ /t/, /k/ ~ /tʃ/ wobec /tʃ/ ~ /k/, itd.

czonych na „*anțã, ențã, ințã*”, podczas gdy człon niepalatalny ma kontekst dlań naturalny, to znaczy postponowaną końcówkę zerową.

Wewnątrz tej grupy derywatów rzeczownikowych obie zachodzące alternacje (dyftongizacja i palatalizacja) mogą być uznawane przez niektórych za składniki formantów paradygmatyczno-alternacyjnych, na pewno zaś pełnią przynajmniej funkcję wskaźników zmian morfologicznych.

5. Ostatnia klasa derywatów paradygmatycznych obejmuje jednostki leksykalne powstałe w wyniku procesu nazywanego bardzo często w językoznawstwie romańskim (i nie tylko) derywacją wsteczną. Wśród kilkuset takich jednostek dominują nominalne formacje odczasownikowe, razem z którymi dopełniają zdecydowaną większość rzeczowniki męskie i nijakie oraz przymiotniki wyprowadzone od rzeczowników żeńskich. Jednakże tylko niektóre z nich (około stu) wykazuje zmiany morfonologiczne w budowie tematu słowotwórczego. Mimo tak niewielkiej liczby derywatów w ten sposób powstałych i, w konsekwencji, mimo proporcjonalnie niewielkiej liczby derywatów tego typu z tematem alternującym, mamy w tym przypadku do czynienia z dość bogatym zestawem alternacji w porównaniu do klas wyrazów przedstawionych w punktach 3. i 4.

5.1. Derywaty wsteczne zachowujące niezmienny temat słowotwórczy to przede wszystkim pochodzące od czasowników rzeczowniki nijakie, żeńskie, a także męskie, oraz kilka przymiotników (np. *blestem* rz.n. ‘przekleństwo’ ← *a blestema*⁷ ‘przeklinać’; *cost* rz.n. ‘koszt’ ← *a costa* ‘kosztować’; *miros* rz.n. ‘zapach’ ← *a mirosi* ‘pachnieć’; *lipsã* rz.ż. ‘nieobecność, brak’ ← *a lipsi* ‘być nieobecnym, brakować’; *bãrfã* rz.ż. ‘plotka’ ← *a bãrfi* ‘plotkować’; *poftã* rz.ż. ‘chęć’ ← *a pofti* ‘chcieć’; *pup* rz.m. ‘całus’ ← *a pupa* ‘całować’; *strop* rz.m. ‘kropla’ ← *a stropi* ‘skrapiać’; *pâr* rz.m. ‘skarżący’ ← *a pârî* ‘skarżyć’; *domol* przym. ‘łagodny’ ← *a domoli* ‘łagodzić’; *luciu* przym. ‘błyszczący’ ← *a luci* ‘błyszczec’; *scurt* przym. ‘krótki’ ← *a scurta* ‘skracać’).

⁷ Za postać niewtórnego tematu czasownikowego (tzn. tematu niebędącego żadnym z tematów imiesłowowych, ani też tematem *perfecti*), który jest tematem słowotwórczym analizowalnym w budowie odczasownikowych derywatów nominalnych, uznaje się tu skrócony temat podstawowy morfonologicznie nienacechowany, występujący w pierwszej i drugiej osobie liczby mnogiej czasu teraźniejszego trybu oznajmującego, przed ciągiem złożonym z definicyjnej dla tematu pełnego samogłoski i osobowej końcówki fleksyjnej, np. *iub-i-m*, *iub-i-ți*; *rup-e-m*, *rup-e-ți* itd.

O połowę mniej liczebne są zachowujące niezmieniony temat rzeczowniki męskie i nijakie, a także przymiotniki wywiedzione od rzeczowników żeńskich (np. *pisic* rz.m. 'kocur' ← *pisică* 'kotka'; *ortoped* rz.m. 'ortopeda' ← *ortopedie* 'ortopedia'; *coacăz* rz.m. 'krzak porzeczeki' ← *coacăză* 'owoc porzeczeki'; *croi* rz.n. 'krój' ← *croială* 'krojenie, krój'; *pic* rz.n. 'kropelka, odrobina' ← *picătură* 'kropla'; *condens* rz.n. 'zagęszczone gazy' ← *condensare* 'kondensacja'; *teracot* przym. 'terakotowy' ← *teracotă* 'terakota'; *monofon* przym. 'monofoniczny' ← *monofonie* 'monofonia'; *logopat* przym. 'logopatyczny' ← *logopatie* 'logopatia'), natomiast bardzo rzadkie są tego typu rzeczowniki męskie derywowane od nijakich (np. *lumpenproletar* 'lumpenproletariusz' ← *lumpenproletariat* 'lumpenproletariat').

5.2. Derywaty wsteczne z alternacjami w temacie słowotwórczym to na pierwszym miejscu rzeczowniki odczasownikowe: ponad czterdzieści żeńskich (np. *ceartă* 'kłótnia' ← *a (se) certa* 'kłócić (się)'; *grabă* 'pośpiech' ← *a (se) grăbi* 'spieszyć (się)'; *teamă* 'obawa' ← *a se teme* 'bać się'), ponad dwadzieścia nijakich (np. *grai* 'mowa' ← *a grăi* 'mówić'; *port* 'strój' ← *a purta* 'nosić'; *zbor* 'lot' ← *a zbura* 'latać'), i około pięciu męskich (np. *seamăn* 'bliźni' ← *a semăna* 'być podobnym'; *tândală* 'obibok' ← *a tândăli* 'objąć się'; *hodorog* 'stary ramol' ← *a se hodorogi* 'rozklekotać się'). Na drugim miejscu, są to, pochodzące od rzeczowników żeńskich, nieliczne rzeczowniki męskie (np. *mior* 'baranek' ← *mioară* 'owieczka'; *moș* 'dziadek' ← *moașă* 'babka'; *scorțișor* 'cynamonowiec' ← *scorțișoară* 'cynamon') oraz tak samo nieliczne przymiotniki (np. *scadent* 'terminowy' ← *scadentă* 'termin płatności'; *ofiofag* 'ofiofag' ← *ofiofagie* 'ofiofagia'; *triboluminescent* 'tryboluminescencyjny' ← *triboluminescentă* 'tryboluminescencja'). Oboczności tu występujące to aż ponad połowa wszystkich rumuńskich dwuczłonowych samogłoskowych alternacji nieredukcyjnych, ale tylko niecała jedna piąta wszystkich dwuczłonowych alternacji nieredukcyjnych spółgłoskowych.

Występujące już we wcześniej przedstawionych klasach derywatów dyftongizacje /o/ ~ /oa/, /e/ ~ /ea/ są i tutaj dość częste (np. *șoaptă* rz.ż. 'szept' ← *a șopti* czas. 'szeptać'; *iscoadă* rz.ż. 'szpieg' ← *a iscodi* czas. 'szpiegować'; *goană* rz.ż. 'bieg' ← *a goni* czas. 'biegać'; *leagăn* rz.n. 'kołyska' ← *a (se) legăna* czas. 'kołysać (się)'; *pedeapsă* rz.ż. 'kara' ← *a pedepsi* czas. 'karać'; *reazem* rz.n. 'podpora' ← *a (se) rezema* czas. 'podpierać (się)'). Monoftongizacja /wa/ ~ /o/ należy do rzadkości (np. *mior* rz.m. 'baranek' ← *mioară* rz.ż. 'owieczka'). Tylko nieco częstsza jest monoftongizacja /oa/ ~ /o/ (np. *moș* rz.m. 'dziad(ek)' ← *moașă* rz.ż. 'bab(k)a'; *moșmon* rz.m. 'nieszpułka drzewo' ← *moșmoană* rz.ż. 'nieszpułka

owoc'; *scorțișor* ← *scorțișoară*⁸). Dyftongi należą do przedostatniej i akcentowanej sylaby wyrazu przed końcówkami *-ă, -e*, zaś alternujące z nimi samogłoski są albo centrami akcentowanych ostatnich sylab przed końcówkami zerowymi, albo centrami nieakcentowanych przedostatnich sylab przed wygłosowymi samogłoskami czasownikowego tematu pełnego.

Dość bogaty jest w tej klasie alternantów zestaw obniżen monofonematycznych: bardzo licznie reprezentowane obniżenie /ə/ ~ /a/ (prawie 30 wystąpień) oraz obniżenie /e/ ~ /a/ z około pięcioma wystąpieniami (np. *ocară* rz.ż. 'obelga' ← *a ocări* czas. 'lżyć'; *sapă* rz.ż. 'motyka' ← *a săpa* czas. 'kopać'; *laudă* rz.ż. 'pochwała' ← *a lauda* czas. 'chwalić'; *dovadă* rz.ż. 'dowód' ← *a dovedi* czas. 'dowodzić'; *miaun* rz.n. 'miałczenie' ← *a mieuna* czas. 'miałczeć'). Jak w przypadku dyftongizacji, człony obniżone tych dwóch alternacji występują w akcentowanej sylabie przed końcówkami *-ă, -e* i zero, natomiast człony /ə/, /e/, w przedostatniej sylabie przed samogłoską akcentowaną, definicyjną dla werbalnego tematu pełnego.

Następne trzy alternacje samogłoskowe pojawiające się w derywacji wstecznej są rzadkie: podwyższenie /e/ ~ /i/, uprzednienie /i/ ~ /i/ oraz epenteza *ø* ~ /e/ (np. *pomină* rz.ż. 'wieść' ← *a pomeni* czas. 'wspominać'; *ibold* rz.n. 'bodziec' ← *a iboldi* czas. 'pobudzać'; *melesteu* rz.n. 'mieszadło' ← *a melestui* czas. 'mieszać'). Pierwsze dwie są dość rzadkie; /e/ ~ /i/ występuje w tym samym kontekście z członem wysokim przed końcówką *-ă (-e)*, a z członem średnim przed akcentowaną samogłoską czasownikowego tematu pełnego; /i/ ~ /i/ ma tu kontekst wyjątkowy, ponieważ człon przedni pojawia się regularnie przed sylabami opartymi na samogłoskach również przednich. Trzecia alternacja, z epententycznym /e/ przed końcówką *-u*, jest najprawdopodobniej rzadkością w całym systemie.

Alternacje spółgłoskowe to depalatalizacje /ts/ ~ /t/, /tʃ/ ~ /k/, /dʒ/ ~ /g/, z których tylko /tʃ/ ~ /k/ zachodzi tu względnie często, a pozostałe rzadko lub w pojedynczych przypadkach, mimo że wszystkie są mocno ugruntowane w rumuńskim systemie morfonologicznym (np. *triboluminescent* ← *triboluminescentă*; *scadent* ← *scadentă*; *poruncă* rz.ż. 'rozkaz' ← *a porunci* czas. 'rozkazywać'; *pritoc* rz.n. 'zlewanie' ← *a pritoci* czas. 'zlewać'; *răsuc* rz.n. 'przykrętka' ← *a răsuci* czas. 'skręcać'; *ofiofag* ← *ofiofagie*; *psihopedagog* rz.m. 'psychopedagog' ← *psihopedagogie* rz.ż. 'psychopedagogika'). W tych alterna-

⁸ Tłumaczenie na język polski będzie odtąd pomijane w przypadku powtórzonych przykładów par „derywat ← podstawa”.

cyjach człony palatalne występują bezpośrednio przed samogłoskami przednimi, a człony niepalatalne w pozostałych kontekstach.

Wszystkie przedstawione powyżej w tym punkcie alternacje mają co najmniej funkcję wskaźników zmian morfologicznych, a większość z nich może być uznana, w zależności od koncepcji teoretycznych, za elementy składowe formantów złożonych. Do tych ostatnich należą bezwarunkowo alternacje samogłoskowe /wa/ ~ /o/, /oa/ ~ /o/, ø ~ /e/, /i/ ~ /i/, /e/ ~ /i/, oraz spółgłoskowe /ts/ ~ /t/, /tʃ/ ~ /k/, /dʒ/ ~ /g/, determinujące takie derywaty, jak na przykład: *mior* rz.m., *moş* rz.m., *melesteu* rz.n., *imbold* rz.n., *pomină* rz.ż., *scadent* przym., *poruncă* rz.ż., *ofiofag* przym. Alternacje samogłoskowe /o/ ~ /oa/, /e/ ~ /ea/, /ə/ ~ /a/, /e/ ~ /a/, natomiast, będą mogły zostać uznane za składowe formantów złożonych w przypadku takich derywatów, jak *iscoadă* rz.ż., *pedeapsă* rz.ż., *ocară* rz.ż., *dovadă* rz.ż., lecz nie w przypadku derywatów *toacă* rz.ż. ‘kołatka’ ← *a toca* czas. ‘stukać’, *ceartă* rz.ż., *sapă* rz.ż., *miaun* rz.n., ponieważ te same alternacje (identycznie uwarunkowane) zachodzą w paradygmacie fleksyjnym ich podstaw.

Pewne problemy interpretacyjne przedstawiają niektóre przypadki alternacji /e/ ~ /ea/ oraz alternacja /d/ ~ /z/. W derywacie *seamăn* dyftong pojawia się przed końcówką zerową, przed którą w paradygmacie podstawy czasownikowej *a semăna* występuje tylko samogłoska przednia, dlatego w takiej sytuacji należy uznać, że ta oboczność pełni przynajmniej funkcję wskaźnika zmian morfologicznych. Taki sam wniosek trzeba wyciągnąć w odniesieniu do wskazanej tu palatalizacji, gdzie człon /z/ występuje w derywacie *crez* przed końcówką zerową, podczas gdy w paradygmacie podstawy *a crede* zero końcówkowe poprzedzone jest tylko przez człon /d/. Ten wniosek obejmuje również kilka przypadków alternacji współwystępujących: (a) /o/ ~ /oa/ + /tʃ/ ~ /k/ w parze derywacyjnej *pritoacă* rz.ż. ‘kadź’ ← *a pritoci* czas. ‘zlewać’; (b) /ə/ ~ /a/ + /tʃ/ ~ /k/ w parze *tărbacă* rz.ż. ‘poniewieranie’ ← *a tărbăci* czas. ‘poniewierać’; (c) /e/ ~ /a/ + /d/ ~ /z/ w parze *vază* ← *a vedea*; (d) /e/ ~ /ə/ + /d/ ~ /z/ w parze *văz* rz.ż. ‘szacunek’ ← *a vedea* czas. ‘widzieć’. Zestawy te nie powtarzają się jako takie w paradygmatach podstaw czasownikowych. Konteksty składających się nań par alternacyjnych zostały już opisane wyżej, z jedną różnicą dotyczącą obecności członu /z/ przed sufiksem *-u-* w odmianie czasownika *a vedea*.

Dwu alternacjom samogłoskowym zachodzącym w temacie słowotwórczym derywatów wstecznych nie można jednak przyznać ewentualnej funkcji składnika formantu. Mowa tu o rzadkiej w tej klasie dyftongizacji /u/ ~ /oa/, jak i o nieco częstszym obniżeniu monofonematycznym /u/ ~ /o/ (np. *joacă*

rz.ż. ‘zabawa’ ← *a (se) juca* czas. ‘bawić (się)’; *port* ← *a purta*; *zbor* ← *a zbura*). Człon /u/ występuje przed definicyjną dla czasownikowego tematu pełnego samogłoską akcentowaną, natomiast akcentowany dyftong /oa/ przed końcówką -ă, i w derywacie, i w paradygmacie motywującego czasownika, z kolei akcentowany człon /o/ – przed końcówką zerową w derywacie i w formach osobowych podstawy czasownikowej.

*

Jak wynika z przedstawionych i zinterpretowanych danych, w temacie słowotwórczym rumuńskich derywatów paradygmatycznych raczej nie dochodzi do zmian morfonologicznych. Alternacje zachodzą tylko w określonej klasie rzeczowników żeńskich zawierających w ich strukturze morfotaktycznej sufiks słowotwórczy podatny na zmiany, w kilku odosobnionych rzeczownikach żeńskich bez takiego sufiksu, przede wszystkim zaś – w pewnej grupie derywatów wstecznych. Oboczności te wykorzystywane są w całym systemie morfonologicznym współczesnej rumuńszczyzny: nie występują tu więc żadne wyspecjalizowane zmiany morfonologiczne właściwe dla słowotwórstwa. Większość z nich (ponad dziesięć) to alternacje samogłoskowe, a tylko kilka (niecałe pięć) to alternacje spółgłoskowe. Najczęściej są to mocno ugruntowane w systemie obniżenia (czasami też podwyższenia), jak i depalatalizacje (rzadziej – palatalizacje). Prawie wszystkie okurencje tych alternacji mogą być traktowane jako składniki złożonych formantów paradygmatyczno-alternacyjnych. Tylko dwie alternacje samogłoskowe, o małym zasięgu w tym typie derywacji, pozbawione są tej właściwości, mimo że tak jak wszystkie pozostałe pełnią funkcję wskaźnika zmian morfologicznych.

BIBLIOGRAFIA

- Avram, A. (2013). *Contribuții la morfonologia limbii române*. București: Editura Academiei Române.
- Coteanu, I., Forăscu, N., & Bidu-Vrânceanu, A. (1985). *Limba română contemporană: Vocabularul*. București: Editura Didactică și Pedagogică.
- Cychnerski, T. (2001). Morfonologia limbii române: I. Paradigmatica: O abordare teoretică pe baza materialului verbal. *Studia Romanica Posnaniensia*, 28, 17–22. <https://doi.org/10.14746/strop.2001.28.002>

- Cychnerski, T. (2003). Morfonologia limbii române: II. Sintagmatica: O abordare teoretică pe baza materialului verbal. *Studia Romanica Posnaniensia*, 29, 139–148. <https://doi.org/10.14746/strop.2003.29.011>
- Cychnerski, T. (2007). Schiță de sistematizare a alternanțelor morfonologice (pe baza materialului flexionar). *Studia Romanica Posnaniensia*, 34, 33–41.
- Guțu Romalo, V. (Red.). (2008). *Gramatica limbii române: T. 1. Cuvântul*. București: Editura Academiei Române.
- Maldjieva, V. (2009). *Słowotwórstwo*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy. (Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska, 9).
- Mocanu, M. Z., & Bănică, G. P. (2010). *Limba română contemporană: Formarea cuvintelor*. Pitești: Editura Tiparg.
- Sala, M. (Red.). (2006). *Enciclopedia limbii române*. București: Univers Enciclopedic.

Morfonologia tematu rumuńskich derywatów paradygmatycznych. Alternacje i ich funkcje

Celem niniejszego artykułu jest charakterystyka formalnych wykładników derywacji paradygmatycznej w języku rumuńskim, która jest dlań jednym z podstawowych procesów słowotwórczych. Praca oparta jest na wcześniej dokonanej analizie tematu słowotwórczego w kilku tysiącach przypadków konwersji i derywacji wstecznej. W temacie tym przeważnie nie dochodzi do zmian morfonologicznych. Alternacje mają miejsce tylko w określonej grupie rzeczowników żeńskich i w niektórych derywatach wstecznych. Są to alternacje wykorzystywane w całym systemie morfonologicznym. Prawie wszystkie mogą być interpretowane jako składniki złożonych formantów paradygmatyczno-alternacyjnych.

Słowa kluczowe: język rumuński, derywacja paradygmatyczna, konwersja, derywacja wsteczna, temat słowotwórczy, morfonologia, alternacje

Stem Morphophonology in Romanian Paradigmatic Derivatives: Alternations and their Functions

Paradigmatic derivation is one of the basic word formation processes in Romanian. The aim of this paper is a characterization of its formal exponents. The work is founded on a previously realized analysis of the derivational stem in several thousands of cases of conversion and back-formation. In the analyzed stems there is mostly no morphophonological change. Alternations

only occur in a particular class of feminine substantives and in some back derivatives. Those are the alternations which take place in the whole morphophonological system. Nearly each of them may be treated as constituents of compound paradigm-alternation formatives.

Keywords: Rumanian, paradigmatic derivation, conversion, back-formation, derivational stem, morphonology, alternations

Notka o autorze

Tomasz Cychnerski (tomcych@amu.edu.pl) – językoznawca, romanista i rumunista, profesor nadzwyczajny w Instytucie Filologii Romańskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, wykładowca gramatyki języka rumuńskiego. Autor książki *Fleksja werbalna w języku rumuńskim* (1999) i serii artykułów poświęconych rumuńskiej morfonologii. Zainteresowania naukowe: rumuńska fleksja, derywacja, morfonologia i morfotaktyka, rumuński w kontekście bałkańskim i romańskim.

Tomasz Cychnerski (tomcych@amu.edu.pl) – linguist, Associate Professor of Romance languages (Romanian) at the Institute of Romance Languages and Literatures, Adam Mickiewicz University in Poznań, lecturer in Romanian grammar. Author of the book *Fleksja werbalna w języku rumuńskim* [*Verbal inflection in Romanian*] (1999) and of a series of papers on Romanian morphophonology. Research interests: Romanian inflection, derivation, morphophonology and morphotactics, Romanian in the Balkan and Romance context.